

Hebben we een nieuwe Liturgiehervorming nodig ?

(*Referaat Studiedagen Abt-Herwegen-Institut 1974*)

EREDIENST TUSSEN VERZUIMDE EN NOG BESTAANDE KANSEN

'Geen beschaving der oudheid, geen oosterse diepzinnigheid, geen moderne leer van de Uebermensch heeft de wereld zo serieus genomen als het christelijk geloof.' Is dit christelijke hoogmoed of een uitdaging? In elk geval is het een citaat.¹ Het is een uitspraak van ROMANO GUARDINI (1885-1968), een man die zich verdienstelijk gemaakt heeft voor de wetenschap, niet in de laatste plaats voor de theologie — als men deze laatste tenminste in een bepaalde zin opvat.

Onlangs heeft iemand (B. NEUNHAUSER) in een recensie over GUARDINI opgemerkt, dat juist het liturgisch terrein, een sector waarmee hij zich heel zijn leven direct of indirect bezighield (vgl. zijn aanvankelijk werk op Burg Rothenfels tot en met zijn brief naar aanleiding van het liturgisch congres te Mainz (1964), bij een evaluatie van zijn leven meestal vergeten wordt.² Als we in dit verband de naam GUARDINI noemen, betreden we meteen een spanningsveld, en wel in de eerste plaats het spanningsveld waar ons thema op zinspeelt. Nemen we als voorbeeld de abdij Maria Laach met haar belangrijke abt ILDEFONS HERWEGEN (1874-1946).³ Met zijn boek 'Vom Geist der Liturgie' staat GUARDINI aan het begin van de Laacher reeks 'Ecclesia Orans'. Dit werk heeft meerdere herdrukken beleefd.⁴ Zijn naam siert anderzijds het begin van het 'Jahrbuch für Liturgiewissenschaft' (1921 vv.). Het gaat hierbij alleen om de eerste twee banden. Dit feit heeft een bepaalde achtergrond.⁵ Bijv. verschillende opvattingen in het team van redacteurs, die niet gemakkelijk te verenigen waren. Het is niet onze bedoeling genoemde opvattingen hier in bijzonderheden te bespreken. Ik wil alleen maar van het begin af aan even aforistisch memoreren, dat reeds vanaf het begin van de grote opbloei van de liturgie na de eerste wereldoorlog allerlei verschillen van mening zich deden gelden. Noemen we daarbij ook nog de naam PIUS PARSCHE (1884-1954), dan zal dit in vele opzichten nog duidelijker worden.⁶

Maar tenslotte: als een man als GUARDINI — die ook dikwijls bedroefd was om zijn Kerk — bovengenoemde uitspraak deed, zal dit velen tot nadenken stemmen, ook degenen die niet in alles met hem en met de tegenwoordige toestanden accoord gaan. Wellicht kunnen we nog een

stap verder gaan, ofschoon dit misschien velen in de kaart speelt die klaar staan met tegenovergestelde feiten uit de geschiedenis van de Kerk. Verondersteld dat GUARDINI bedoelt dat het christendom, minstens *in zijn streven*, een instantie is die de wereld zo serieus genomen heeft als geen enkele andere. Deze uitleg die ik voorstel, moet echter redelijkerwijze ook rekening houden met de bezwaren van de andere zijde. Name-lijk: hoe komt het dat velen bij zo'n uitspraak een gevoel van onbehagen krijgen? En wel, omdat ze zonder veel nadenken zomaar een of ander feit zouden kunnen noemen, dat zo'n uitspraak op zijn minst onvolledig maakt.

Bij de analyse die ik zal trachten te geven, ben ik hier nu niet van plan het hele gebied van theologie en Kerk te bespreken met betrekking tot de problematiek die in verband met GUARDINI vermeld werd. Onze bijdrage is veel bescheidener. Ze wil slechts een voorbeeld naar voren brengen. Maar daarbij willen we natuurlijk toch enige algemene perspectieven op de voorgrond brengen. Perspectieven die niet alleen de gebieden van liturgie en kerymatiek betreffen, welke ons hier speciaal interesseren, maar ongeveer de hele praktische theologie, eventueel theologie en Kerk.

Daarmee richten we onze blik op het beperkte thema: Hebben we een tweede liturgiehervorming nodig? Daarbij wil ik vooraf benadrukken, opnieuw zinspelend op het woord van GUARDINI, dat het de liturgiehervorming van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) tot heden (wat ik hier dus de eerste liturgiehervorming noem) geenszins alleen maar ging om het veranderen van enige teksten en riten. Neen, het ging haar ook om de theologische en kerkelijke plaats en waarde van de eredienst. Om ons probleem scherp te stellen kunnen de volgende vragen dienen. Heeft de liturgiehervorming de mens werkelijk serieus genomen? En neemt hetgeen daaruit volgt de mens nog steeds serieus? Daarmee is formeel ook de brug geslagen naar het inleidende woord van GUARDINI. Bij het horen van deze twee vragen zou misverstand kunnen ontstaan. Daarom eerst een vraag vooraf.

I. HOEFT DE LITURGIE NIETS MEER TE DOEN DAN 'DE MENS SERIEUS NEMEN?'

Om het heel duidelijk te zeggen: de liturgie heeft alleen maar de mens op het oog. Wat ze beoogt is: gemeenschap (koinonia) tussen God in Christus en de gemeente. Dit gebeurt in het kader van een bijeenkomst der gemeente. Fenomenologisch gezien heeft deze bijeenkomst de vorm van een viering (feest). En wel een die uitdrukkelijk een geestelijk karakter heeft. Deze componenten horen tot haar wezenskernen (of de kenmerken die haar onderscheiden). De middelen om deze viering gestalte te geven zijn de specifiek menselijke communicatiemiddelen, en wel alle: horen (het woord, het akoestische), zien (afbeeldingen, het optische) en het brede spectrum van het hele contactgebied (aanraking, geur, smaak).

Natuurlijk mag één ding daarbij niet vergeten worden. Deze elementen zijn weliswaar onmisbaar, maar zij vormen niet het eigenlijke. Zij vormen

slechts het spanningsveld waar het eigenlijke tot stand komt (eventueel komen kan of moest). Koinonia tussen God in Christus en de mens en tussen de mensen onder elkaar: dát is het eigenlijke, d.w.z. de kern van de liturgie. En wat God betreft, ook alles wat daarbij inbegrepen is: openbaring, aanbedding, danken, smeken enz.

Het beslissende criterium voor de liturgie is dus God. Het andere, dat ermee samenhangt en dat evenzeer onmisbaar is, is de mens. Waar het om gaat is immers: *hem* iets openbaren, *hem* helen en *hem* de ware achtergronden van het leven doen zien. Hem moet getoond worden hoe de wezenlijke dimensies van zijn leven er uitzien. Daartoe is het noodzakelijk dat men steeds de concrete mens, d.w.z. de mens van hier en nu, op het oog heeft. Dat men zijn krachten en zijn zwakheden opspoor, zijn zorgen en zijn vreugden. God is (steeds) ter plaatse.

Het is de taak van de liturgie o.a. de mens iets te bieden, hem te zoeken, op zijn vragen in te gaan. De mens moet merken dat God *zijn* God is. De mensenwereld is echter steeds in verandering. Die verandering is gericht op haar voltooiing, het punt Omega. Daarom moet de eredienst het 'nu' bevatten. Want 'heden' is het uur van het heil, heden moeten impulsen voor de voltooiing gegeven worden. Dat betekent eigenlijk het 'hodie-heden', dat ons in de liturgieteksten steeds weer tegenklinkt.⁷ Zo gezien is eredienst in zeker opzicht uiteraard (ook) steeds 'veranderende liturgie'.

Maar hoe staat het met het 'blijvende'? Of is alles slechts verandering? Geenszins. Hoe moeten we dat verstaan? Nemen we een voorbeeld te hulp. Genegenheid, liefde, een van de fundamentele verschijnselen van het leven, is enerzijds een blijvend element, dat we in alle tijden kunnen vaststellen. Toch zien we dat het steeds weer anders is: vrienden, kinderen, partners beminnen en beminden elkaar en toch doen ze het telkens weer anders. Zo bevat de eredienst ook blijvende, onveranderlijke waarden. En toch is hij tegelijk veelvormig en veranderlijk, of moet het zijn. Hij moet antwoord geven op concrete vragen. Hij mag niet in het abstracte blijven. Vandaar dat bijv. de liturgie anders was in de oudheid, anders na de eerste wereldoorlog. Bijgevolg zal hij ook anders zijn bij kinderen, bij jongeren en bij mensen die op het hoogtepunt van hun leven staan. En wel omdat hij moet letten op de kairos van het hier en nu, het telkens slaande uur des heils.

Is dat een utopie? Te veel geëist? Nemen we om onze situatie te belichten de geschriften van het Nieuwe Testament ter hand. De synoptici, Johannes en Paulus bespreken dezelfde thema's, maar elk van hen heeft zijn eigen bedoelingen en problemen op 't oog en gebruikt zijn eigen terminologie. Als de liturgie eigentijdse hier-en-nu verkondiging van de Heer wil zijn, moet ze durven handelen in de geest van de genoemde theologen van de grote ommekeer. Ze moet, om met Jezus en de Bijbel te spreken, kinderen op haar schoot nemen en zegenen (Mc. 10, 16), spreken met Nicodemus (Joh. 3, 1 vv.), zich bezig houden met de vrouw bij de Jakobsbron (Joh. 4, 5) en met al de anderen. Juist tegenwoordig. Daarmee komen we bij de eerste voorname kwestie.

II. ACCENTEN DER LITURGIE SEDERT VATICANUM II

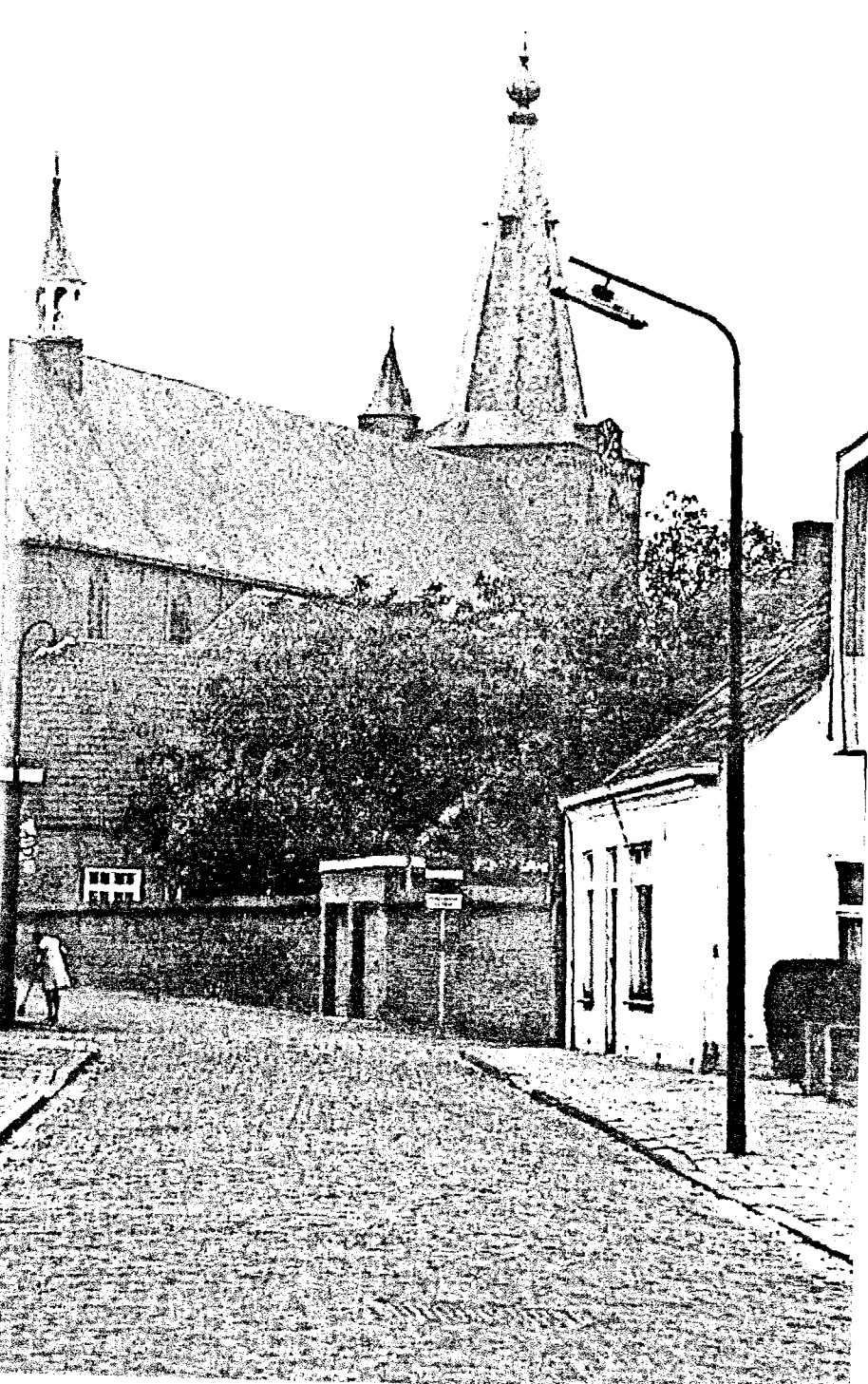
Om de tegenwoordige situatie juist te zien is het nuttig een blik te werpen op het omgevende landschap. Bij wijze van slogan kan men de liturgische situatie kenschetsen als volgt: in het coördinatensysteem van Vaticanum II. Eerst het een en ander daarover.

a) Wat was er het eerst?

Er bestaat een hardnekkig ingeburgerd vooroordeel dat de liturgie tussen het concilie van Trente en Vaticanum II absoluut verstard was.⁵ Dit kan alleen iemand beweren die niet op de hoogte is van de geschiedenis. Wat waar is in zo'n bewering, is dat de eredienst gedeeltelijk ingevroren was. Dit geldt voor het Pontificale Romanum van het jaar 1596, dat voor de hele Kerk verplicht gesteld werd en tot in de 20e eeuw onveranderd bleef, en het Missale Romanum (sedert 1568), dus boeken die geleidelijk ook in de bisdommen (bijv. in Duitsland) burgerrecht verkregen, en waarvan liturgische soevereiniteit door het concilie van Trente bevestigd was. Iets minder geldt dit voor het Rituale. Dat was dus het boek dat zich het best onttrekken kon, tenminste beter dan de andere, aan het uniformisme en centralisme dat de overhand kreeg. Toch was de eredienst — in het verleden — juist als tegenwoordig rijker van inhoud dan men aan de formulieren van genoemde boeken kan aflezen. Om dat te begrijpen moet men natuurlijk het begrip liturgie enigszins breder verstaan.

Als we liturgie verstaan in zulk een bredere zin, d.w.z. als we er alles bij betrekken wat onder het enig objectieve begrip 'gemeenschaps-eredienst' valt, dan blijkt die gewraakte schets van uniformiteit niet juist te zijn. Blijkbaar was er ook in het verleden een grote rijkdom aan verscheidenheid. Helaas ging men voor de eredienst een begrip uitdenken dat het mogelijk maakte bepaalde vormen van eredienst te diskwalificeren als 'onliturgisch' en ze zo te elimineren. Als een eclatant voorbeeld zouden we bijv. liturgische elementen van de Paasviering kunnen noemen (dramatiseringen van de verrijzenis, paasspelen), die in sommige liturgische boeken geregeld waren. Later werden die gebrandmerkt als paraliturgisch en verdwenen ze uit het liturgisch leven.

Maar al houden we rekening met de zojuist genoemde beperking, toch roept mijn bovengenoemde bewering de vraag op: Hoe zit het principieel met die zogenaamde beweeglijke liturgische vormen van vroeger? Hoe zagen ze eruit en zijn ze niet overleefd? Met andere woorden: zijn daarin waarden te vinden die een stabielere koers vertonen, die de inflaties overleefd hebben, die in de cultuur van de 20e eeuw ons nog iets te zeggen hebben? Om hierop te antwoorden is het voldoende te wijzen op de schuimende vormen van de barok, die niet in een schema geperst kunnen worden; op de ernstige pogingen van de positieve Verlichting (bijv. juist in de Zuidoostelijke streken, ongeveer Konstanz en omgeving); op de ernstig bedoelde poging om het Duitse kerklied te doen inburgeren; op de liturgische vernieuwingsbewegingen van de 19e eeuw; op de liturgische volksgebruiken, devoties, processies en vele andere dingen.

Bij nader toezien merkt men beslist, dat daarin fundamentele stromingen te ontdekken zijn die tot de stabielere factoren van de liturgie gerekend moeten worden.

Om misverstanden te vermijden zeg ik nog eens: het is niet de bedoeling alle liturgische vormen uit vroegere perioden te canoniseren. Het punt van vergelijking ligt veeleer elders. De liturgie is een viering. Ze moet een belevenis zijn. Ze moet enthousiasme wekken. Maar ze moet ook verstandelijk juist zijn. Ze leeft van het mysterie, maar ze kan evenmin het 'verstandelijke' missen. Maar men bedenke: daarom is het jammer, dat de liturgie in de 19e eeuw zozeer vernauwd werd, dat levende elementen afgesnoerd werden en dat verschillende stromen uit elkaar geleid werden. Het Romeins Missaal, Brevier enz. ging men beschouwen als de enig legitieme liturgie. De liturgie werd een academische aangelegenheid, men zou haast kunnen zeggen: 'boven tijd en ruimte verheven zijn'. En daarmee werd de liturgie ook dikwijls 'bloedarmoedig' en vervelend. Maar daarnaast loopt ook steeds een andere stroom: het levende, het niet in categorieën verpakte, het groeiende, dat natuurlijk ook dikwijls buiten zijn oevers trad. Dat was het dat de kern steeds doet ontploffen, dat vormen scheidt, bloeit, vrucht draagt en vergaat — juist als het leven zelf. Als ik boven 'helaas' zei, dan was dat niet vanwege een mentaliteit van monumentenzorg (hoe belangrijk monumentenzorg ook is). De reden is veeleer, dat de 'officiële', gecodificeerde en kerkelijk goedgekeurde liturgie de werkelijke wereld dikwijls zo weinig ernstig nam. Dikwijls werd een veelbelovende aanloop op de goede weg gezet naar echte ontmoeting, maar het eindigde steeds in verstarring. Dat kwam omdat er onvermijdelijk twee 'soorten' liturgie gevormd werden: de ideale en de toegestane.

Het lijkt wel, dat we tegenwoordig weer druk bezig zijn 'die lessen der geschiedenis' over het hoofd te zien. En bovendien: dat we op het alternatief 'uitrukken' of 'laten groeien tot aan de tijd van de oogst' (Mt. 13, 24) dikwijls te overhaast, zonder echte geduld reageren.

Toch weet iedere echte liturgiehistoricus dat bij de eredienst steeds eerst het groeien komt en dan pas de 'regeling'. Dat is een proces dat zich door alle eeuwen heen herhaalt, of men dit wil toegeven of niet. Daarbij is het eigenaardig, dat dikwijls vormen die eerst bestreden werden, later algemeen voorschrift werden. En dat geldt in het Thomasjaar (gest. 1274), dat tegelijk Bonaventurajaar is (gest. 1274), niet alleen voor deze twee! Dáár gaat het hier om: niet eerst het goede porcelein aan stukken slaan, om het later noodgedwongen weer aan elkaar te moeten lijmen. Het is de plicht der echte liturgiewetenschap, juist vanwege een goed inzicht in de traditie, om tegen onheilspellende kreten in te gaan, verkeerd dirigisme te weerstaan en zijn uitwassen te brandmerken, ook al hagelt het klappen van verschillende kanten.

b) Wat het Concilie ons gebracht heeft

We hoeven hier niet alle details van de genoemde ontwikkeling tot 1963 na te gaan. Wat betreft de algemene richting kan men het samenvatten als volgt: er waren ook mensen-met-inzicht, die de doodlopende wegen

in het oog gekregen hadden. Daarom werden de nodige pogingen aangewend om de eredienst te verlevendigen en de 'officiële' liturgie en het leven met elkaar te verzoenen.⁹ Dit leidde na allerlei wisselvalligheden tenslotte tot de voorbereidingen voor Vaticanum II en zodoende tot de Constitutie over de heilige Liturgie (1963). Documenten zijn meestal nogal droog, vooral wanneer men ze bestudeert zonder de historische achtergrond te kennen waaruit ze ontstaan zijn. Maar als men ze beschouwt binnen de overeenkomstige horizon, krijgen vele dingen een heldere kleur. Dit geldt ook voor de Constitutie over de Liturgie. Allereerst blijkt duidelijk dat er een nieuwe fase bereikt is. Vooral dit: dat de liturgie niet langer een academische aangelegenheid wil blijven. De liturgiewetenschap wil meer zijn dan rubricistisch, filologie, onderzoek van sacramentaria enz., hoe nodig dat alles ook is. Ze heeft namelijk ingezien dat ze met zulk een beperkte visie de tak afzaagt waarop men zit en dat men de bronnen van het leven dichtstopt. Liturgie berust ook op historische factoren. Men kan daarom de traditie niet links laten liggen. Maar tenslotte groeit het leven met Christus uit de ontmoeting met Hem hier en nu. En wel in de ontmoeting tussen Hem en mensen van een veranderende tijd. Men moet rekening houden met de ruimte waarin die ontmoeting plaats heeft. De verkondiging, de liturgie en de diakonie moeten verantwoord zijn tegenover Christus en de tijd.

Volgens deze visie komt de Constitutie over de Liturgie tot uitspraken die tot dan toe nog slechts door weinigen zonder voorbehoud geaccepteerd waren, zoals: de liturgie moet vernieuwd worden, bepaalde gedeelten van de liturgie moeten veranderd worden, bijv. als ze niet stroken met haar innerlijk wezen of er niet goed bij passen. Of ook: de gemeente moet de teksten en de handelingen kunnen verstaan (dus begrijpen!) en eraan meedoen.¹⁰ Verder wordt gesproken over 'gerechtigde verscheidenheid' en wat daarmee samenhangt.¹¹ Ook hierin kan men van een werkelijke verandering spreken, als men dit resultaat vergelijkt met de kortzichtige meningen die bijv. op het concilie van Trente en daarna bestonden.

Uit de hier geschetste algemene nieuwe aanpak van de Constitutie ontstonden in elk geval nieuwe inzichten. Er is bijv. een verschuiving gekomen op het gebied dat vroeger 'volksdevotie' genoemd werd. Men is zich pijnlijk bewust geworden, dat het dubbele begrip (volks-laos) eigenlijk een betreurenswaardig monument is voor het feit dat er grotendeels een geestelijk 'volksdoen' (liturgie) was, zonder dat het inderdaad een 'doen van het volk' of 'voor het volk' was. En men trok daaruit de conclusies. Uit deze eerste stap volgden dan weer inzichten met betrekking tot liturgische modellen. Eerst werden overgangsregelingen getroffen, toen definitieve nieuwe vormen geschapen. Tot 1974, dus in tien jaren, zijn zowel de modeluitgaven voor het breviergebed als de ritens voor de sacramenten vastgesteld.¹² Nog niet verschenen is de uitgave voor de tekenliturgie (sacramentalia), evenals de volledige aanvulling voor de reeds uitgegeven regeling voor het Pontificale en het Rituale.

Ongetwijfeld is het goed zulke modeluitgaven samen te stellen. De voorganger en de gemeente hebben die nodig. Zulke voorbeelden doen ons

de voornaamste perspectieven en de samenstelling van de plechtigheid aan de hand. Ze doen dat plastischer dan 'documenten en paragrafen' dat kunnen doen. Bovendien leveren ze bouwstenen voor de individuele uitvoering van de plechtigheid. Ze geven ook handreikingen en opwekkingen voor allerlei situaties. Voortdurende improvisatie is immers onmogelijk, weinig zinvol en te vermoeiend voor de mens. Ook op andere gebieden speelt hij rollen en houdt hij zich aan gedragsmodellen. Deze kunnen de echte overgave vergemakkelijken. Hier kunnen ze dus de basis vormen voor echte spiritualiteit en meditatie. Aan de hand van een ge-regelde gang van zaken, die niet voortdurend geïmproviseerd hoeft te worden enz., geven ze waardevolle mogelijkheden voor verdiept inzicht, belevenis en voor actie. Vooral helpen ze ons om koinonia met onszelf en met het goddelijke te bereiken.

Ongetwijfeld zijn de liturgische regelingen tegenwoordig nog geenszins uitgeput. Maar er zijn ook bepaalde dingen te betreuren. Toen men de vastgestelde vormen van vroeger kon verlaten kwam men dikwijls tot extreme oplossingen, tot eenzijdigheden. Eigenlijk kan men zich daarover niet verwonderen. Vooral niet als men (met de geschiedenis der liturgie in zijn achterhoofd) bedenkt dat men zulke dingen moet zien als reacties op vroegere toestanden. Details van zulke uitersten zijn bijv. te veel verwoording van de dienst, te veel gepraat, moraliseren, autoritair optreden van de voorganger tegenover de gemeente, het gebruiken van de dienst voor allerlei doeleinden die op de voorgrond staan en zoal meer.

Maar we moeten ook eerlijk blijven. Dat betreft, om maar één voorbeeld te noemen, de kwestie van de stilte gedurende de dienst. Als die er tegenwoordig niet is, dan ligt dat niet aan de liturgiehervorming. Zij heeft ons daar juist uitdrukkelijk op gewezen en ons de weg getoond naar de meditatie. Denken we nog eens terug aan de vele erediensten vóór de hervorming. Aan Latijnse diensten, waarbij het voor de organist juist een acrobatentoeer was geen pauzen te laten ontstaan. Aan de rubrieken, die de voorganger hoogstens na de communie een kleine stilte toestonden (*quiescit aliquantum*). We mogen ons verder niet van de wijs laten brengen door negatieve verschijnselen van onze tijd en het goede over het hoofd zien. En wel het goede waar weinig over gesproken wordt, maar dat toch zijn werk doet. Daarnaast staan echter ook de strevingen die terecht van mening zijn dat er nu eens rust moet komen (motto: genoeg hervormingen). Maar rusten kan ook de eerste stap naar roesten zijn. We mogen nu, concreet gezien, de voorhanden frisse impulsen niet laten verzanden of verstikken. We moeten reeds bij het begin meteen het gevaar keren dat tot in de laatste tijd, in een andere situatie, de liturgie zulke parten gespeeld heeft. Namelijk het gevaar, dat men na een waardevol succes spoedig weer het contact met de werkelijkheid verliest.

Er bestaat nog een andere reactie, die niet minder gevaarlijk is. We weten dat een bedreigd organisme dikwijls zichzelf beschermt. Het krijgt koorts, om een vreemde indringer uit te werpen. Daarbij moet het helaas waardevolle krachten verbruiken, die eigenlijk een ander doel hebben. Is de crisis overwonnen, dan moet het de achterstand weer inhalen. Daar-

lij moeten wellicht energieschokken teloor gaan en op de koop toegelaten worden. Het moet in zekere zin 'sprongen' maken, zoals we allemaal weten. In verband met de eredienst wil ik herinneren aan het invoeren van bepaalde liturgische voorschriften op een bepaalde datum zonder voldoende voorbereiding,¹³ enz.

Om dergelijke fouten te vermijden hebben we een gezonde liturgiepastorale strategie en therapie nodig. Daartoe enige gedachten over de tegenwoordige gezondheidstoestand van onze 'held'.

III WAAR STAAN WE?

In de geschiedenis ontmoeten we na perioden van groot enthousiasme steeds weer rustiger perioden. Dat is vanzelfsprekend. Een organisme kan niet voortdurend onder hoogspanning staan. Bovendien blijkt op de duur welke impulsen bruikbaar zijn en hoe men ze in bestendige elementen veranderen kan. Ook moeten schadelijke uitersten als zodanig onderkend worden en moet het blijken of het grote geheel de kracht bezit om het negatieve positief de baas te worden. In één woord: wat realiseerbaar is zal vanzelf wel blijken. Zo gaat het ook met kerkelijke hervormingen, niet in de laatste plaats met liturgische hervormingen.

Waarschijnlijk is het de opmerkelijke waarnemer der geschiedenis niet ontgaan dat in zulk een proces dikwijls tegenovergestelde meningen optreden: de vaart is stilgevallen, moeheid doet zich voelen vanwege de moeilijkheid om het ideaal om te zetten in praktische vormen, waarmee men leven kan. Verder geeft men soms wellicht de moed op en zwicht men voor de problemen; de standpunten verstarren; de waarde van hervormingen überhaupt worden in twijfel getrokken (de vraag: 'Was het vroeger zo slecht?'). Bovendien volgt in de gang van het menselijk leven op de these de antithese en vertonen zich natuurlijke slijtageverschijnselen en alles wat daarmee samengaat. Helaas, in verband hiermee: openlijk of geruisloos uitreden uit de gemeente, onvruchtbare en heimelijke oppositie. Daarbij kan men vragen: zijn de ouderen dikwijls niet koppig? Zijn de jongeren altijd eerlijk? Zijn ze dikwijls niet arrogant?

Om deze situatie na het Concilie uit te drukken moge de slogan dienen: de Kerk 'tussen gemiste en voorhanden kansen'.¹⁴ Daar zou erg veel over te zeggen zijn. Wij houden ons hier echter vooral met de liturgie bezig. Hier kunnen we de situatie samenvatten in een polaire uitspraak, die luidt: we hebben genoeg hervormingen gehad — een tweede liturgiehervorming is dringend nodig.¹⁵ Vandaar onze volgende vraag.

IV WAT LIJKT ONVERMIJDELIJK NOODZAKELIJK OP HET OGENBLIK?

'Het leven bezitten, en wel in volheid' (Joh. 10, 10), dat is de weg en het doel van het menselijk bestaan. Vanuit deze achtergrond wil ik enige aforismen gebruiken bij wat we op het ogenblik dringend nodig hebben.

a) Thesen aangaande de situatie

Om een juiste kijk te krijgen op de voornaamste perspectieven en om de positie voor reflectie en discussie doelmatig te concentreren leg ik

hier naar oud theologisch gebruik enige stellingen voor. Als het een en ander daarbij een beetje toegespitst klinkt hangt dat gedeeltelijk samen met deze uitdrukkingsvorm, maar ook niet meer dan gedeeltelijk.

These 1

Liturgie en liturgiewetenschap moeten zich ten allen tijde bewust zijn van de verantwoordelijkheid die ze hebben voor de twee hoofdcomponenten: de openbaring en de concrete mensheid hier en nu. Ze moeten kritische vragen stellen, anderen kritische vragen aan hen zelf laten stellen, en bereid zijn om uit de gegeven antwoorden consequenties te trekken voor het kerkelijk handelen.

Met deze uitspraak is ondubbelzinnig gezegd, dat eredienst niet een metier is omwille van zichzelf. Enerzijds geen speelgoed, geen hobby, geen speeltuin voor dilettanten, ontevreden en onrustzaaiers, en wel op verschillende niveaus, ook op academisch niveau. Zij is geen podium voor primadonna's, geen speelplaats voor de mode, maar zij is ook geen dood historisch museum (ofschoon zij rekening moet houden met de traditie), geen jubileum-optocht (ofschoon de bekoring voor zoiets met als motto 'Tien Jaren Liturgiehervorming' voor de hand ligt).

De liturgie weet dat ze veeleer verplichtingen heeft, enerzijds tegenover het door God geschonken heil, en anderzijds tegenover de mens. En wel tegenover ouden en jongen, eenvoudigen en geletterden. Haar taak is niet, de mensen aan snoepgoed of bakrecepten te helpen, maar aan spijzen waarvan men leven kan: bruikbare, versterkende, smakelijk spijzen. Het zal wittebrood, maar ook bruinbrood moeten zijn. Vers, maar ook voedzaam. Krachtig en tegelijk afwisselend voedsel, dat de huisvader op tafel brengt en waarmee hij zijn gemeente verrast.¹⁷ Vooral moeten het vreugdevolle spijzen zijn. Brood dat de mensen die samengekomen zijn vreugde schenkt, wijn die de blijden vrolijk maakt. De liturgie moet een feest zijn, tegen de achtergrond van de doortocht, van een fenomeen dat opgroeit uit het grote Pascha en steeds weer overwinning, bevrijding en zegepraal viert. Daarom horen uiteraard ook lof en dank tot de eredienst. Daarnaast moet de liturgiewetenschap kritisch zijn en kritiek kunnen verdragen. Iedere kritiek zal altijd op een of andere manier subjectief zijn. Maar het is plicht, zo objectief mogelijk te zijn, resoluut en zonder rancune. Niet lettend op niet ter zake doende kreten moet ze zien, horen en analyseren. Zonder om te zien, zonder opportunisme moet ze haar oordeel uitspreken. Daaruit moeten verdere consequenties getrokken worden: nadenken, mediteren, bidden, beraadslagen, handelen.

These 2

Om dat te kunnen doen moeten de liturgie en de liturgiewetenschap, net zoals de andere takken van de theologie, speciaal van de praktische theologie, de reële mogelijkheden krijgen om rekening te houden met wat Christus geven wil en wat de mens van tegenwoordig nodig heeft.

Dat betekent allereerst: wakker zijn, luisteren naar God en naar de mensen. Dat betekent: steeds bereid zijn op te breken en weg te trekken.

Concreet gezien, wil dit zeggen: we hebben geen blijvende pleisterplaats, we zijn steeds onderweg. Het gaat om groeien en ontplooiën en daarbij vooral om een 'vrije ruimte om te denken'. Deze vrije ruimte is een fenomeen dat legitiem is en door Vaticanum II is toegestaan. Wat betreft de liturgie is het haar taak deze 'vrije ruimte om te denken', dit principieel van voortdurende vernieuwing in haar eigen traditie opnieuw te ontdekken. Met andere woorden: ze moet het blijvend-nieuwe zoeken in het overgeleverde.

Dit is ook de reden waarom de liturgie, afgezien van alle detailkwesties, zich steeds moet bezig houden met haar verleden, concreet dus: met de geschiedenis der liturgie. Maar niet in de zin van het levenloze registreren van feiten, van het dweperig weemoedige 'vroeger was het', niet om er een arsenaal van te maken voor apologetische gevechten. Het vrije denken wordt erkend als een waarde waarvan ook het verleden leefde en die als bestendige waarde nodig is om te leven. Daar de Kerk op voltooiing gericht is, komt bij de verkenning van de vrije ruimte aan het heden natuurlijk de rol van wissel toe, waar op een andere richting wordt overgeschakeld. Het heden is immers het snijpunt van verleden en toekomst. De fundamentele houding voor het heden is dus: blijde beaming van deze kostbare schat. Wat betreft de toekomst betekent het: vastbesloten zijn deze vrije ruimte ook in de toekomst in stand te houden. Dat wil zeggen: naast binding aan de oorsprong moet ze zoeken naar het (blijvend) nieuwe in het nieuwe, dus in de door God geschonken kairos. Het gaat immers om nieuwe wegen naar de toekomst die voor ons ligt.

These 3

Wil dat tot stand komen, dan hebben liturgie en liturgiewetenschap geest en vertrouwen nodig. Om hun doel te bereiken moet men plannen maken, en wel met verantwoordelijkheidsgevoel voor de toekomst en met creatieve fantasie.

Dat kan slechts slagen als er geest in het spel is. Allereerst geest van boven. Daarvan moet men zich bewust zijn en erom bidden. Daarnaast moet men menselijke geest investeren, het terrein verkennen, wegen zoeken, en ze dan moedig betreden. Om dat te kunnen is vertrouwen nodig. Vertrouwen op Hem die achter het geloof staat. Maar ook vertrouwen in elkaar. Dit laatste omvat meerdere aspecten: vertrouwen schenken, vertrouwen winnen, het vertrouwen niet verliezen.

In bijzonderheden gaat het daarbij om vertrouwen op hetzelfde niveau, dus om wederzijds vertrouwen. Maar ook van boven naar onder en van onder naar boven. Dus: vertrouwen van de zijde van de theologie en de Kerk. Bijv. moeten liturgie en liturgiewetenschap, nog meer dan al gebeurt, steeds gezien en begrepen worden als de centrale levensuiting van de Kerk. Daar komt bij: vertrouwen van de zijde der gemeente. Men moet begaanbare wegen opsporen. Hier kan wantrouwen fataal zijn. Eredienst betekent in deze samenhang een voortdurende poging, om in een viering een verklaring te geven van de mens en de wereld tegen de achtergrond van het eeuwige. Dat eist moeite, maar het brengt ook vreug-

de. Als het daglicht helder schijnt kan het gemakkelijk zijn de weg te vinden. Maar in de duisternis moet men elkaar bij de hand houden, mag men het contact met elkaar niet verliezen. Men mag noch de moedige, noch de bedachtzame partner loslaten.

These 4

In die vrije ruimte moeten we dus (met geest en vertrouwen) concrete wegen banen. Maar onze verhandeling mag niet in theorie blijven steken. Hoe kunnen we zulke wegen vinden? De weg moet voorwaarts gaan, dat is duidelijk. Maar niet zonder plan, niet zonder doel. We moeten denken aan de vroegere weg, ons afvragen wat we bereiken kunnen, en ons bezinnen op onze uitrusting. Vooral moeten we ons oriënteren (de toekomst). Daarbij lijkt allereerst de vraag belangrijk: wie gaat op weg, wie begeeft de weg, wie moet hem gaan, wie is deze gemeente voor Gods aanschijn?

1) Traditie

Plannen maken betekent allereerst het bereikte overdenken: zich bewust worden waar we vandaan komen. De liturgie kan niet over het hoofd zien wat men overlevering, traditie noemt. De goed begrepen traditie! Dat betekent: de terugblik helpt ons om het heden te begrijpen om de mogelijkheden voor de toekomst realistisch onder het oog te zien. Geschiedenisonderzoek heeft voor de gemeenschap en voor het individu een belangrijke functie. Het is allereerst een terugblik op ervaringen van het leven. Verder verzekert traditie de continuïteit van het leven, maakt ordening en evaluering van verschijnselen mogelijk. In verband met de credienst is traditie de ervaringsneerslag van wat als mogelijk geldt of niet (meer) gelden kan. In het algemeen vormt ze de poging van de opeenvolgende generaties om het verkregen goud in gangbare waarden om te munten. Ze vormt een reservoir van waardevaste elementen, vermengd met elementen die tijdgebonden zijn. Waar het om gaat is: wat in de traditie is tijdloos en waardevast? Maar ook: wat is op het ogenblik houdbaar en draagkrachtig? Tenslotte is traditie in eigenlijke zin voor de liturgie: de eerste liturg, de Heer. Hem moeten we steeds weer in het dichte kreupelhout der eeuwen trachten te herkennen. Hij stuurt zijn volk op weg. Maar Hij staat ook aan het einde van die weg om zijn volk te ontvangen.

2) De weg naar de toekomst (vooruitgang)

Naast de bezinning op het 'waar-vandaan' is het doel de beslissende factor. Daarbij gaat het niet alleen om het einddoel, maar het doel dat gevormd wordt door de bereikbare etappes, de haltes op de weg. Om deze mogelijkheden realistisch te evalueren zijn plannen en constructies alleen niet voldoende. Om te weten wat men kan realiseren moet de liturgie zich vóór alles afvragen: Wie begeeft zich op die weg? Het antwoord is: mensen van velerlei verschillende structuren, mensen van de 20e eeuw. Met andere woorden: men moet het eeuwige in het oog houden.

Wat is dit levende? Voor de liturgie is dit het concrete. Het concrete is immers het levende. De mens van tegenwoordig, met zijn krachten en zijn zwakheden, zijn vreugden en zijn kommer, zijn succes en zijn idealen. Om dit levende te dienen zijn vele dingen noodzakelijk. Naast het reeds genoemde: geloven in de charisma's, die ook onze tijd geschonken zijn, optimisme, naarstige en doelbewuste arbeid, naast geduld en een grote dosis echte (geestelijke) fantasie. Zonder deze is creatief werk onmogelijk. Daarbij vertrouwen op de mens en zijn spontaneïteit, ook in de eredienst. Kort gezegd — in de zin van GUARDINI —: 'de mens serieus nemen.'

Hierbij betekent 'serieus nemen' niet: treurig zijn of somber. Het betekent tenslotte hier veeleer: blijheid, die voortkomt uit het goddelijke en daarbij toch alles serieus opneemt. Dat is: alles echt, waarachtig en groot opvatten. Dat wil zeggen, dat men kan afzien van het niet-essentiële, het niet-noodzakelijke opzij zetten, in zover men het weg kan laten. Het betekent ook: zich concentreren op het essentiële, zonder het detail te onderschatten. Dit laatste, omdat in het detail dikwijls een essentieel aspect aanwezig is. Wat is dit essentiële voor de mens? Dat is, dunkt me, het 'ecce homo' in al zijn dimensies. En tenslotte is dit gezegd over iemand die slechts vanuit een bepaalde eigen achtergrond begrepen kan worden.

Het is duidelijk, dat bij dit proces iets gewaagd moet worden. Dat men daarbij fouten maakt (die later pas blijken) is niet te verwonderen. Maar wij steunen op onze hoop, we staan niet alleen. Fouten, zelfs pessimisme, zijn weliswaar een bittere pil. Maar tegelijk vormen ze een kracht, die ons aansporen en helpen kan. En wel: verstand, wil en gemoed!

b) Wat betekent dat concreet?

De liturgie is wel een ruim en groot gebouw, maar alle gebieden worden beheerst door een krachtveld. Daarom hebben hervormingen altijd ook te maken met het geheel. Daarnaast heeft iedere tijd ook bepaalde zwaartepunten en speciale hervormingsprojecten. Enige van de voornaamste daarvan in onze tijd wil ik noemen.

1) Richtlijnen — rubricistiek

Een liturgische dienst houdt zich aan richtlijnen. Hij heeft dus hulp en voorbeelden nodig. Maar de eredienst mag niet (weer) vervallen tot rubricisme. Alle christenen, speciaal de liturgen (en dat zijn enerzijds de gewijde voorgangers, anderzijds degenen die een ambt daarbij bekleden: acolieten, lectores, cantores enz.), maar evenzeer de gehele gemeente moet de eredienst steeds ervaren en begrijpen als een levende gebeurtenis. En de vormgeving van de dienst moet daaraan beantwoorden. Daartoe is het nodig dat de liturgie goed voorbereid en gepland wordt. Ik zeg 'gepland', niet 'verpland'! Maar het eist meer dan het bestuderen van voorbeelden en het geven van regieaanwijzingen. Allereerst moet men aandacht schenken aan God en de mens, d.w.z. aan de concrete gemeente. Kennis van de liturgische (spel)-regels moeten natuurlijk verondersteld

worden, maar er is wezenlijk veel meer nodig. Eredienst moet in zekere zin steeds iets nieuws zijn, hoewel hij in wezen steeds eender is en met weinige, meestal bekende bouwstenen opgebouwd wordt. Dat wil helemaal niet zeggen dat men steeds op nieuwigheden uit moet zijn. Men hoeft niet te willen schokken of overrompelen. Van de andere kant kan ook verontwaardiging (shock) en bijval af en toe een heilzaam element van de dienst zijn (vgl. Jezus in de synagoge van Nazaret (Lc. 4, 16 vv.)). We kunnen nog een stap verder gaan. De liturgie moet het niet zozeer hebben van dingen als draaiboek, regieaanwijzing, partituur, maar van concrete communicatie, dus een levend gebeuren. Anders gezegd: ze hangt af van het hier, het nu, het fluïdum en het charisma van de 'opvoering' op deze plaats, op deze tijd. Op profaan gebied zou men het kunnen vergelijken met een redenaar die in een bepaalde situatie het juiste contact weet te leggen (redenaar, niet prater), of met een overtuigend mysteriespel, een begeesterend zanger, in het algemeen een dramatisch spel in de oorspronkelijke betekenis van het woord, evenals het fenomeen theater (wat men vagelijk ook toneelspel noemen kan). Velen van ons hebben het zeker ooit meegemaakt: mensen die precies weergeven waar het om gaat (toneelspelers) en een echt vierende gemeente, een gebeurtenis die boven het alledaagse uitgaat, die vreugde, wensen, verlangens, angsten en gebeden tot uitdrukking brengt.

Toch betekent liturgie iets meer dan alleen maar improvisatie. Zoals gezegd: ze is aangewezen op teksten, tekens, melodieën en regieaanwijzingen. Maar dat kan niet gelijk staan met 'de dienst doen'. De dienst moet vervuld van leven zijn. Dat betekent allereerst inhaken op bestaande roerselen en omstandigheden en die uitbuiten. Dat betekent ook: die verlevendigen, concretiseren, aanpassen en met elkaar in verband brengen. Dat betekent steeds weer het oude ontdekken en het nieuwe verzinnen, om het goddelijke en het menselijke in de viering te interpreteren. Het benodigde daartoe zijn au fond al de symbolen in het leven waarmee de mens vertrouwd is (woord, teken, maaltijd). Men vindt ze, bij wijze van spreken, op de markt van het leven. Maar als ze bij de eredienst worden ingeschakeld zijn ze méér dan 'jaarmarkt'. Ze zijn dan 'Christofori' — Christusdragers. De laatste tijd gaan weer energieke stemmen op die roepen om 'orde'. Daarbij gaat het steeds om een poging een bruikbare weg te vinden tussen chaos en te veel organisatie.

2) Uitdrukkingsvormen — elementen

Wat we gezegd hebben betreft, naast de fundamentele instelling die we geschetst hebben, speciaal de uitdrukkingsvormen van de liturgie, en wel ál die vormen. Dat geldt allereerst het akoestisch element, vooral het woord, eventueel de woorddienst. Maar niet alleen het woord in de oorspronkelijke zin, maar voor alle 'dragers' ervan, vooral de technische middelen. Deze laatste waren eeuwenlang in de schepping verborgen en zijn nu pas aan het licht gekomen. Verrijking en verlevendiging van het woord is geen pleidooi voor verbalisme — stortvloed van woorden enz. Het betekent veeleer dat men de kracht van het woord moet kennen en

het in zijn vele vormen moet benutten. Het betekent ook dat men de waarden van de muziek moet ontdekken en steeds het 'nieuwe lied' moet aanheffen (Apok. 5, 9). Juist wat betreft de muzikale vormen heeft de liturgiehervorming geleid tot polarisering van de opvattingen. We moeten verlies boeken, maar ook nieuwe aanwinsten.

Maar wat ik gezegd heb betreft nog meer het optische, dus het uitbeelden in het algemeen, vooral het teken, dus ook de tekenliturgie. Men denke aan de vele voorstellingen die in de loop der eeuwen ontstaan zijn: schilderijen, beeldhouwwerken, architectuur en wat daarmee samenhangt. Verder betreft het ook de moderne technische visuele media. Nog meer geldt het ook voor de voorstellingswijzen, de encenering, de dramatiek en het spel in al zijn dimensies. Men kan er hier aan herinneren dat juist in de katholieke en de orthodoxe eredienst optische middelen altijd al een grote plaats hebben ingenomen.

Verlevendiging van de liturgie betreft, naast het akoestische en het optische, nog andere gebieden van de zintuiglijke waarneming, dus alle menselijke uitdrukkingsvormen die communicatie scheppen, samen met al hun combinaties. Deze kunnen allemaal middelen tot transcendente koinonia worden. Daarbij moet men denken aan deze fenomenen in hun natuurlijke vormgeving (woord, gebaar), zowel als in hun velerlei tegenwoordige technische verlengingen.

3) Het detail

Wat kan dat in detail betekenen? M.a.w.: welke eisen moeten tegenwoordig aan de eredienst gesteld worden, als men de 'mens serieus neemt' (vgl. GUARDINI)? Dus in een tijd waarin het menselijke zich in heel bepaalde vormen uitdrukt (ev. hominiseert) en emancipeert. Hierbij geldt emancipatie als een legitieme, ja zelfs vereiste ontplooiing van fenomenen, die voortkomt uit het begrip schepping en ontwikkeling (dus niet 'emancipatie' in de zin die we vinden in enige overspannen breinen van allerlei schakeringen).

Algemeen

Eerst moeten de (juist begrepen) *antropologische componenten* nog consequenter beschouwd worden. Dat is geen verkeerd, onchristelijk humanisme, maar het ernstig nemen van de mens, zoals God dat wil. Bijv. dat het nodig is een betere vermenging te scheppen van de verschillende soorten eredienst (niet alleen mis en woorddienst), en daarbij weer een meer fantasierijke variatie der vormen (hoe zorgvuldig we ook rekening moeten houden met de noodzakelijke grondstructuren in de betreffende verhoudingen). Noemen we bijv. consequenties betreffende de verschillen leeftijden zoals: kinderen, jongeren, volwassenen, ouderen. Verder spelen factoren van andere aard in het leven een rol: de vrolijk gestemde mens, de bedrukte mens, de gezonde mens en de zieke mens. Als we bedenken dat er een begin gemaakt is met misvieringen in bijzondere omstandigheden (dus gestoorde ontwikkeling) en voor kinderen (normale ontwikkeling), dan zou men dergelijke concepten ook moeten uitbouwen in andere

opzichten. Wat voor zieke mensen en voor kinderen geldt, en wel op de meest verscheidene gebieden, dat geldt toch ook voor de andere zeer gedifferentieerde scala van het menselijk leven. Daarbij moeten we ons herinneren dat er in dit opzicht veel groepen, veronderstellingen, verwachtingen, ontwikkelingsgraden, gelegenheden, stemmingen enz. te vinden zijn. Daarbij komt de component die men zou kunnen omschrijven als de 'geslachten-antropologische differentiëring' (dus de polariteit man en vrouw).¹⁸ Hiermee bedoel ik niet o.a. speciale diensten voor mannen. Ook niet de bewering dat mannen rationeel, vrouwen emotioneel zijn. Het gaat erom dat we in de eredienst nog meer aandacht moeten schenken aan de polariteit die in de scheppingswerkelijkheid voorhanden is en die in de geslachtelijke differentiëring en aantrekkingskracht der geslachten exemplarisch-typisch wordt uitgedrukt. Wellicht vieringen met meer intellectueel accent ('de boodschap, informatie'), liturgie met meer meditatief en gevoelig karakter, diensten waar het zwaartepunt ligt bij willen, engagement, actie. Daarbij moet men erop letten, dat in normale omstandigheden een gezonde vermenging van al die genoemde elementen ons voor eenzijdigheden zal behoeden.

Laten we niet vergeten dat de moderne ondervinding aangaande kleine en grote groepen enz. nog meer aandacht zou moeten krijgen. Bijv. een huisviering stelt heel andere eisen als een dienst bij een wereldcongres, en dat wil niet zeggen (let op!) het verschil in rang en aantal van de concelebranten. Verder zou men zich nog verder moeten bezinnen op gezamenlijke diensten waar verschillende groepen aanwezig zijn, zoals kinderen en volwassenen, enz.

Nog een ander voorbeeld: diensten met internationale dimensies. Daarvoor zou men uitvoerbare, begrijpelijke en tegelijk beleefbare vormen moeten scheppen. Zeker, er zijn pogingen daartoe gedaan, bijv. modellen die door de jeugd geschapen zijn, of ook in internationale bedevaartplaatsen. Maar de officiële liturgie staat daar nog hulpeloos tegenover. Op katholiek gebied stelt men zich tevreden met te wijzen op de (zogenaamde) mondiale functie van het Latijn, of men verwacht wonderen van de bekendheid van de gregoriaanse gezangen: Gloria, Sanctus en Agnus Dei. De praktijk bewijst dat dit niet kan bewerken, dat christenen van verschillende talen op den duur met vreugde zich om het altaar scharen. Zeker, het lukt soms, maar dat is niet voldoende. De jeugd bijv. zingt nauwelijks liederen in de klassieke talen, maar in het Frans, Engels enz. En dat doet ze enthousiast. Bruikbare alternatieven en uitwisseling van modellen zouden kunnen voorkómen dat iedereen in geval van nood (bijv. bij congressen, in de vakantie) 'van voren af aan beginnen moet'. En verder: hoe staat het met de oecumenische modellen in eigenlijke zin? Hier zou toch gemeenschappelijk materiaal voorhanden moeten zijn en iedere Kerk zou uit de overvloed van haar traditie bijdragen kunnen leveren. Juist hier zou men de goede zaak moeten bevorderen, d.w.z. meer opbouwen dan afbreken.

Bij deze voorstelling van zoveel variatie zal ongetwijfeld menigeen vragen: waar blijft dan de eenheid? Ik antwoord: we moeten eenheid niet verwarren met eenvormigheid. Onze eenheid wordt gewaarborgd door

Christus, de eerste Liturg. Wat de eenvormigheid betreft zou ik willen wijzen op de vele 'herkenningsplaatsen' die te vinden zijn ook in onze tegenwoordige liturgie, zowel in de teksten als in de structuren. Maar we moeten dit probleem van de eenheid ook niet overdrijven. Wat zouden we zeggen als in iedere katholieke Kerk op zondag dezelfde preek gehouden moest worden? Het is voldoende dat 'Hij' gepredikt wordt en dat het woord daarbij de verschillende details naar voren brengt. Welnu, wat voor de preek geldt, waarom zou dat ook niet mogen gelden voor de liturgie? Bij alle levendige afwisseling bevat ze toch een groot aantal elementen waarin de gemeente continuïteit ervaart en waarin ze zich 'terugvinden' kan. Daarmee komt de eredienst tegemoet aan de eis die men haar terecht kan stellen.

Naast de meningen over de vorm van de eredienst zou men ook meer aandacht moeten schenken aan de *ruimtelijke component*. Het gaat hierbij niet alleen om de kerk en de andere plaatsen waar men gezamenlijk of privaat de dienst viert, of waar men in de open lucht (camping) bijeenkomt. Het gaat hierom, dat de plaats waar de dienst gehouden wordt die dienst beïnvloedt en omgekeerd. Beide staan in wisselwerking met elkaar. Verder gaat het om de ruimtelijke ordening, de aankleding en veranderlijkheid van de plaats, de eigentijdse functie en variatie van de kleding en wat verder gebruikt wordt. Met de ruimtelijke component is hier ook bedoeld de levensruimte in bredere zin. De eredienst in zuidelijke en noordelijke streken zullen van elkaar verschillen. Men moet de vitalere en de rustigere mentaliteit in het oog houden. Belangrijk is, dat men overtuigd is van de waarde van de eigen mentaliteit en dat men de waarde van de andere kan respecteren en zich erom verheugen.

We moeten ook iets zeggen over *de tijd* waarop de dienst gevierd wordt. Wat betreft de indeling van het kerkelijk jaar zijn nog vele vragen onbeantwoord gebleven (overlappingsen enz.), maar daar gaat het ons niet om. Als in de Paasnacht licht gebruikt wordt, veronderstelt dit dat de dienst in de schemering of 's avonds plaats vindt. Dit geldt ook in andere gevallen. Men zou erop kunnen wijzen dat de eredienst rekening zou moeten houden met de verschillende situatie 's morgens of 's avonds met andere tijden van de dag en de daarmee verbonden toestand van de mens (rust, wereld). Verder met het onderscheid van zondag en weekdag, met feesten en andere differentiëringen gedurende het jaar. En dan niet alleen dat men enige andere teksten gebruikt of andere liederen en lezingen. Als de hymnen van het brevier spreken over de zonsopgang, de hitte en de vermoeienis van de dag hebben ze iets wezenlijk op het oog. Zoiets zou men moeten 'vertalen'.

Bijzonderheden

Na onze bespreking over de algemene perspectieven moeten we iets zeggen over de vorm in engere zin, dus over de structuren en bijzondere elementen van de liturgische dienst. Uit de rijke overvloed wil ik enige pogingen noemen. Allereerst kan men vaststellen, en dat is iets positiefs, dat sedert Vaticanum II de eredienst veel levendiger en gevarieerder geworden is. Bladeren we in liturgische en pastoraalwetenschappelijke

tijdschriften en bekijken we de talrijke blaadjes en parochiebrieven, dan vinden we overal aansporingen. Luisteren we opmerkzaam naar de waarschuwingen en verboden van kerkelijke instanties en naar de alarmkreten van andere instituties en denken we aan de talrijke vermaningen en verboden, dan hebben we ook hier materiaal in overvloed.

Moet dit een signaal voor de opstand zijn? Wel, geen enkele ernstige toeschouwer zal alle voorstellen zijn zegen kunnen geven (speciaal daar ze dikwijls in strijd zijn met gezonde psychologie en sociologie). Evenmin is het juist, elke positieve dialoog te schuwen. Men moet niet direct nadat de eerste schoten gewisseld zijn al de rode lamp met het opschrift 'stop' omhoogsteken, of iemand de rode kaart geven (van het veld sturen). Men kan zich toch ernstig afvragen: heeft iedere Eucharistieviering beslist een kelk en een broodschaal nodig die tot in de bijzonderheden 'waardig verklaard' zijn? Iedereen die het geluk gehad heeft aan een joodse Pessach deel te nemen, wordt zich dat weer bewust. Zijn de studentenpastores en de jeugdzaamoezeniers, die in dit opzicht ongewone maar toch zakelijk goede wegen bewandelen (dat zijn ze niet allemaal), inderdaad liturgische wildemannen? Misschien zijn velen van hen dat geworden. Maar grotendeels toch niet. De liturgiewetenschap heeft hen — na enige tijd van veelbelovende nieuwe pogingen — met rust gelaten. Ik wil nog iets zeggen over de drie voornaamste gedeelten van de liturgie, allereerst over de *woorddienst*. Hier wil ik eraan herinneren dat in deze sector nog veel terrein te veroveren is. Dat geldt voor het gebed, namelijk zijn inburgering en nieuwe vormen, de plaats en de waarde van devoties en dergelijke, evenals de vrije woordliturgie. Ook moeten we het brede terrein van het meditatief aspect niet vergeten, dat zoveel aansporende mogelijkheden biedt.

In de sector *sacramenten* moeten we vooral de drie terreinen naar voren brengen waar voortdurende hervorming onvermijdelijk is. Dat zijn de meest terugkomende plechtigheden, nl. de Eucharistie, de biecht met de boeteviering (vgl. J. PINSK)¹⁹ en de ziekenzalving. Hier is veel verheugends bereikt, maar helaas zijn ook vele kostbare pogingen verzuimd of de pas afgesneden, vooral wat betreft de boven geschetste perspectieven. Men kan zeggen: er moet nog veel meer gedaan worden dan er al gedaan is.

Ook moeten we de sector *sacramentalia* vermelden. Bijv. het terrein van de zegeningen. Hier zou men veel nadrukkelijker de oudtestamentische-joodse achtergrond in het oog moeten houden (Berakah). Daarop steunend zou men consequenter aandacht moeten schenken aan het radicaal nieuwe element dat Christus gebracht heeft. Een zegen kan men sedert Jezus niet meer begrijpen zonder Hem en het paasmysterie. In de eerste plaats: het *wezen* en de uitwerking van de zegen kan men niet meer zonder meer aflezen uit de gebeurtenis: de zegen kan *verborgen* zitten zowel in het geluk (zoals de mens het meestal ziet), maar evenzeer in het kruis en de dood. Vanuit deze algemene visie zou men dan ook gemakkelijker verkeerde vormen kunnen weren, bijgelovige praktijken (zoals bij het volk nog dikwijls gevonden worden) verwijderen en vooral de bestaande positieve pogingen uitbreiden, zodat ze geestelijk meer nut

afwerpen. Tenslotte vermeld ik nog de processie. Ook hier zouden in sterkere mate moderne aansporingen gegeven moeten worden omtrent de vormgeving, bijv. de inbouw van actuele scènes. De aanwijzingen die men in de gebruikelijke regelingen vindt, zoals een psalm of lied voor onderweg of het rozenkransgebed, zijn totaal onvoldoende. Bijzonder geldt dit ook voor een ander gebied, dat gelukkig weer aan het opkomen is: de expressieve liturgie (bijv. de verrijzenisviering). Hier moeten we allereerst de spirituele achtergrond opnieuw overdenken. Hierbij kan men vermelden welk een grote rol dit element speelt in het dagelijkse leven. Wat de vormgeving betreft zal men een middenweg moeten vinden tussen puritanisme en barokke overdrijving.

Al met al kan men zeggen dat in de genoemde details de nieuwe vormgeving sedert Vaticanum II veel aanleiding tot voldoening geeft. Maar daarnaast ook heeft men vele kansen gemist en vooral blijven er nog vele kansen over.²⁰

De herwonnen grondhouding beschermen

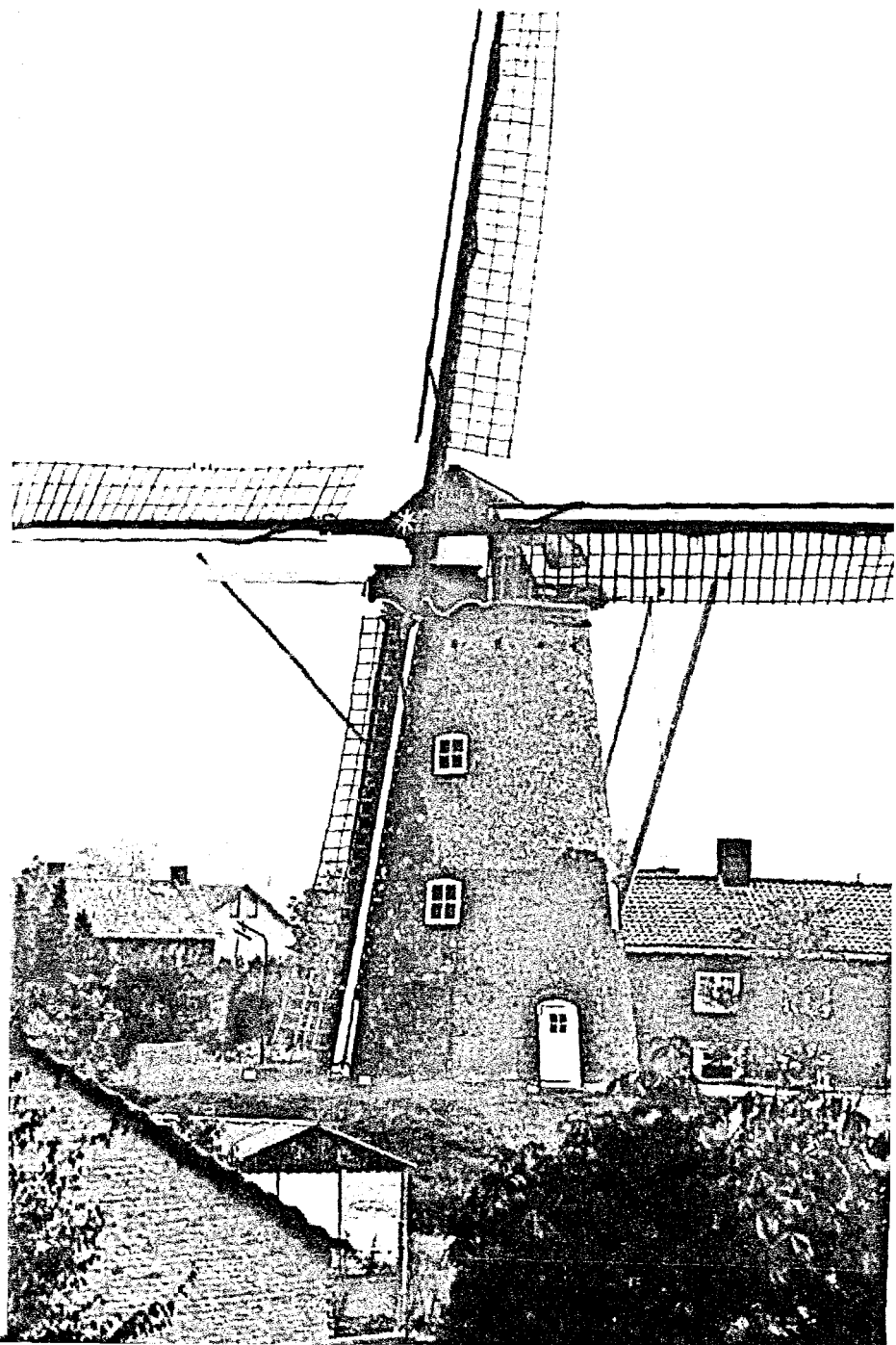
Nog een enkel woord over hetgeen over het algemeen op het ogenblik het voornaamste is, belangrijker dan de besproken details: die nieuwe of herwonnen grondhouding niet verliezen. Het gaat daarbij, vooropgesteld natuurlijk dat er verantwoordelijkheidsgevoel is, om het behouden en versterken van een brede kijk, wars van alle enghartigheid. Bijzonder belangrijk lijkt mij dat de liturgie weer vanwege haar volle overtuiging en haar meeslepend enthousiasme meer stralingskracht krijgt. Dat ze meer door vreugde, optimisme en levendigheid gekenmerkt wordt. De liturgie moet er vooral op bedacht zijn de mensen meer levenswaarden, hoop en vertrouwen te schenken. Zij moet erop letten wat de mens van tegenwoordig zoekt — helaas dikwijls niet meer in de christelijke gemeente. Bijv. begrepen worden, geborgen zijn, het meditatieve element — maar ook: zich ontplooiën, zich ontspannen. Verder: mooie vormen, liederen en muziek, wat schoon en levendig is (geen eeuwig problematiseren) en tenslotte een gevoel van enthousiaste extase.

Dat lukt niet van de ene dag op de andere. Dat vereist veel overleg. Maar vooral is daarbij belangrijk: zich niet inkapselen of angst hebben voor de wereld, doch ervoor open staan. Zich niet terugtrekken in een bolwerk, maar ogen en oren open en de handen bereid houden, met verantwoordelijkheidsgevoel experimenteren en vooral zijn hart wijd open zetten. 'De mens serieus nemen' (GUARDINI)!

RESULTAAT-PERSPECTIEVEN

De voornaamste vraag waarmee we ons hier bezighouden is: hebben we een nieuwe liturgiehervorming nodig? We hebben gezamenlijk de horizon afgetast van een thema dat voor de theologie en de Kerk zeer belangrijk is. Wat is nu het resultaat?

Kort gezegd: we hebben geen tweede, geen nieuwe hervorming nodig, we hebben een voortdurende hervorming nodig. De opmars die in 1963 zo velen enthousiast maakte mag nooit meer stil vallen. Voortdurende

liturgiehervorming is echter geen idée fixe, geen concessie aan een verkeerd begrepen filosofie van 'alles stroomt'. Het is tenslotte zelfs niet een eenvoudige concessie aan de mens, hoewel alle aspecten betreffende de mens natuurlijk beaamd worden. Neen, het is een logische consequentie uit de oneindige volheid van God en uit de rijkdom van zijn schepping en openbaring, die zich aan ons meedelen wil. Het is dus een geschenk van Hem, dat we met blijdschap aannemen en het is tegelijk een bereidwillig gedane arbeid. Het wordt gedragen door de overtuiging dat Gods geest ook in onze tijd waait en dat Hij zich daarbij bedient van mensenhanden. Het is doordrenkt van het geloof, dat God ook de tegenwoordige mensheid kan en wil helen. Het is zich ervan bewust dat God ook nu nog 'brandende braamstruiken' van zijn aanwezigheid aansteekt, dat Hij zowel in de stilte als de storm spreken kan. Het is overtuigd dat de christelijke liturgie zelf een brandende braamstruik zijn kan, waarin God zich toont en waartoe de mens geroepen is. Maar ook de liturgie zelf moet zich aan het werk zetten. Ze moet blijven zoeken naar wat nodig is: licht, warmte, troost. Uitzoeken wat de mensen verheugt en wat hen bedrukt. Daarvoor is nodig dat ze op menselijk gebied in dialoog treedt met de tegenwoordige, zich steeds veranderende wereld. Om dat te kunnen doen, zijn bepalingen, documenten en constituties weliswaar belangrijk, maar ze zijn slechts een bescheiden impuls, het opheffen van het dirigeerstokje. We moeten vooral aandacht schenken aan de dingen die ons de perspectieven van de wereld tonen: het concrete leven, het alledaagse, de wetenschap, de kunst, d.w.z. theater, muziek, literatuur etc., bij de jongeren en de ouderen, bij de opgewekten en de treurende, bij spel, arbeid en vermaak.

We moeten ons dus steeds inspannen de problemen van de mensheid te begrijpen en oplossingen te vinden. Die problemen worden nu anders gesteld dan vroeger, maar tegelijk ook op een nieuwe manier, existentieel anders 'aangevoeld' en gesteld. Bij deze problemen roert zich — bewust of onbewust — bij iedere mens het innerlijk tot in de wortels van zijn ik. Daarnaast — in christelijk opzicht eigenlijk 'in de eerste plaats' — steeds opnieuw luisteren naar wat God zegt. Letten op hetgeen Hij zegt, zich inspannen zijn boodschap te vertalen. We horen waarschuwingen die ons 'tot de orde' roepen, het roepen van hen die in de gemeente verantwoordelijkheid dragen, zoals verantwoordelijke instanties, en wel speciaal die van mannen en vrouwen die tussen de twee wereldoorlogen en daarna in de voorste linie van de vernieuwing gestaan hebben. Maar dat is toch slechts de helft van hun opdracht.²¹ De andere helft luidt: aansporen tot ernstig zoeken, vertellen van hun eigen moeilijkheden destijds, helpen onze teleurstellingen te boven te komen, vertrouwen hebben in de actieve generatie en hen laten werken. Vooral: mogelijkheden scheppen om nieuwe wegen te proberen en zich verheugen in hun successen.²²

Bij onze tegenwoordige worsteling om de juiste weg te vinden kan een gezegde ons te *denken* geven. Het zijn de woorden van een man van het eerste uur der jeugdbeweging (W. DIRKS). Hij zei onlangs: 'Alle wezenlijke elementen van de liturgiehervorming die verband houden met

het Concilie werden vijfenveertig, veertig en twintig jaren geleden in Rothenfels al vanzelfsprekend in praktijk gebracht: 'ongehoorzaamheid' tegenover de bepalingen van de Romeinse liturgie, dikwijls in bewuste tegenstelling tot de plaatselijke bisschop of het episcopaat. Maar die ongehoorzaamheid was creatief, ze heeft geschiedenis gemaakt. Velen vergeven ons tegenwoordig die ongehoorzaamheid, terwijl ze vroeger bezorgd waren. Tijdgenoten die helemaal niet in godsdienst geïnteresseerd waren hebben in de ridderzaal van burcht Rothenfels geleerd welke kracht en vreugde kan uitgaan van een eucharistieviering'.²³

Samenvattend: echte liturgie, die weet dat ze op weg is, zal steeds de uitdrukking en de neerslag zijn van het leven en ze zal gevormd moeten zijn door verandering en voortdurende hervorming. In de naam van Jezus ontmoeten we elkaar binnen de horizon van het huidige en veranderende leven. We klagen, we danken, we vieren feest. We zijn mensen — mensheid onder het teken van het Paschamysterie van vernedering (dood) en verheerlijking (opstanding) hier en nu. Getroost in het geloof, maar ook moedig voor de gemeente en blij voor de toekomst. Ook de eredienst, een essentieel deel van ons geloof en ons christen zijn, kan en moet daartoe bijdragen.

Bij het geloof gaat het om een existentiële interpretatie van God (in Christus) en van mens zijn. Hetzelfde geldt voor de liturgie. Bij haar gebeurt dat in het coördinatensysteem van de viering en dat moet gebeuren in een eigentijdse aankleding. Ook eredienst moet steeds documentatie en demonstratie zijn. Haar kenmerk moet zijn haar kracht om te getuigen in een vorm die uitdrukking is van haar tijd.²⁴

Vandaar dat het laatste antwoord op de vraag die wij stelden, steeds zijn oog gericht moet houden op de algehele polaire ambivalentie, en wel de bedenkelijke, maar ook op de positieve zijde van onze tijd, om in staat te zijn 'de wereld werkelijk serieus te nemen' (GUARDINI). Dat antwoord luidt: we hebben geen tweede, maar een voortdurende hervorming nodig.

Laten we tot afsluitende interpretatie van ons antwoord een stap in de geografie zetten — en dan wat betreft in de eerste plaats de 'Duitse weg'. In ons artikel hebben we dikwijls drie plaatsen genoemd, die belangrijk zijn geweest voor de liturgie. Deze zullen ook het einde vormen: Maria Laach, Klosterneuburg en Rothenfels.²⁵ Waarom? Misschien kan een eigentijds doorgevoerde gezonde verbinding van Laacher theologie, Klosterneuburger volksliturgie en Rothenfeler moed ons in de toekomst verder helpen. En wel, omdat ze alle drie het antwoord zoeken in de enige richting die levenskrachtige perspectieven biedt. De richting die wordt aangegeven in de woorden: 'De adel en de schoonheid van ons geloof is hierin gelegen dat we het hart hebben iets te wagen' (J. H. NEWMANN)!

VOETNOTEN

- * Dit artikel is een uitgewerkte en enigszins verbrede weergave van gedachten die werden voorgedragen op een bijeenkomst van het Abt-Herwegen-Instituut in Maria Laach in 1974. Ik wil prior Dr. P. E. van Severus, o.s.b. nogmaals hartelijk danken.
1. Vgl. hierbij H. U. v. BALTHASSAR, Romano Guardini Reform aus dem Ursprung (Münchener Akademieschriften 53, München 1970, 107). — Vgl. ook principieel H. R. SCHLETTE, Romano Guardini — Werk und Wirkung (Bonn 1973).
  2. Vgl. de bespreking van het bovengenoemde werk van BALTHASSAR door B. NEUNHEUSER, Archiv für Liturgiewissenschaft 14 (1972) 206-208; hier 207. — Betreffende GUARDINI'S werk op Burg Rothenfels o.a. W. DIRKS, Fünfzig Jahre Burg Rothenfels am Main — Rothenfelser Schriften, Bd. 1. Uitg. Vereinigung der Freunde von Burg Rothenfels e. V. (Burg Rothenfels 1968), 3-7; hier bijz. 5. — Aangaande de brief van G. aan het Liturgisch Congres in Mainz vgl. R. GUARDINI, Der Kultakt und die gegenwärtige Aufgabe der liturgischen Bildung — Ein Brief (Liturgisches Jahrbuch 14 (1964) 101-106. — Belangrijk voor de algemene beoordeling is ook A. STOHR (Uitg.), Ein Wort zur liturgischen Frage (Mainz 1940 — als manuscript gedrukt). Daarin staat volgens de uitg. een brief van G. met een grondige uitleg van toenmalig situatie (thema's bijv. Praktizismus, Dilettantismus Konservatismus (sic!), Gefahr des behördlichen Kurzschlusses). Vgl. ook de gegevens in noot 23.
  3. Betreffende abt Ildefons HERWEGEN vgl. de treffende kenschets van Th. KAMPMANN: Abt Ildefons Herwegen van Maria Laach, die wij vereerden (!) als de vader van de liturgische vernieuwing in Duitsland, gaf in 1918 een merkwaardige reeks geschriften uit onder de titel 'Ecclesia Orans'. Het eerste deeltje schreef Romano Guardini: 'Vom Geist der Liturgie'. Vgl. F. WECHSLER, Romano Guardini als Kerygmater (Paderborn 1973) ('Zum Geleit').
  4. R. GUARDINI, Vom Geist der Liturgie (Freiburg 1918).
  5. Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 1 (1921) en 2 (1922). Over de controverse tussen G. en Otto Casel vgl. Jahrbuch für Liturgiewissenschaft 1 (1921) 125, noot 1.
  6. Over P. PARSCH vgl. J. ZABEL, Pius Parsch — Wegbereiter der liturgischen Erneuerung (Königstein 1966). Verder: N. HÖSLINGER, Was würde Pius Parsch dazu sagen? — Eine betrachtung anlässlich seiner 20. Todestages (11 März 1974), Bibel u. Liturgie 47 (1974) 1-4.
  7. Als voorbeelden voor het 'hodie' vgl. de beginaangaven bij R. J. HESBERT, Antiphonale missarum sextuplex (Brussel 1935), en bij dezelfde: Corpus antiphonarium officii, Vol. I: Manuscripti 'Cursus Romanus' (Rome 1963).
  8. Vgl. Th. KLAUSER, Kleine Abendländische Liturgiegeschichte (Bonn 1965), passim, met zijn grondige uiteenzettingen en de dikwijls daaruit getrokken verkeerde conclusies.
  9. Vgl. de uiteenzettingen en discussies in de liturgische tijdschriften van die tijd. Vooral leerzaam zijn Liturgische Zeitschrift 1 (1929) — 5 (1933) en Liturgisches Leben 1 (1934) — 6 (1939).
  10. Constitutie van het Tweede Vaticaans Concilie 'Over de heilige Liturgie' (4-12-1963), art. 21.
  11. T.z.p. art. 37 (Eenheid en Veelheid).

12. Vgl. LITURGIA HORARUM (Rome 1971) en het alleen verschenen deeltje PONTIFICALE ROMANUM (sedert 1968, wijdingsriten) en RITUALE ROMANUM sedert 1969 (doopregeling).
13. Zulke 'abrupte methodes' kan men vaststellen vanaf het begin van de liturgie-hervorming en het gebeurt helaas nog steeds.
14. Vgl. E. BISER, Zwischen vergebenen und offenen Chancen (Notwendige Bücher — Heinrich Wild zum 65. Geburtstag (München 1974) 28-32.
15. Wat betreft de slogan 'Genoeg hervormingen' verwijzen we naar 'traditionalistische' stemmen en bewegingen. — Wat betreft het thema 'Een tweede liturgie-hervorming is nodig', vgl. D. A. SEEBER, An der Jahreswende (Herder Korrespondenz 28, 1974, 1-5, bijz. 4-5). De schrijver verlangt o.a. variatie, verrijking, volledig gebruik van het voorhandene, afwisseling (bijv. tussen Eucharistie, woord-dienst enz.), grotere afhankelijkheid inzake rubrieken, meer stralingskracht, ecumenische aspecten.
16. Wat betreft 'geschiedenis' verwijzen we naar de in het begin genoemde meningen van GUARDINI (Rothenfels), HERWEGEN (Maria Laach) en PARSCH (Wien, Klosterneuburg) en hun 'geestelijke programma's'. — Wat betreft 'aandacht voor de tijd' herinneren we aan hetgeen er verschijnt in theologische en populaire tijdschriften. Verder ook aan hetgeen gevraagd wordt in de liturgiek en aan persoonlijke ervaringen. Het lijkt de schrijver opvallend, dat vele pioniers van het eerste uur der liturgie-hervorming, die vroeger zo moedig waren om veel te wagen, tegenwoordig bij de hervormingen zo vlug het verwijt hanteren dat het geloof gevaar loopt, een verwijt dat ze destijds zelf moesten horen en waartegen ze zich verdedigden. Vgl. bijv. geschriften van M. KASSIEPE, Irrwege und Umwege im Frömmigkeitsleben der Gegenwart (Kevelaar 1939) en A. DOERUER, Sentire cum Ecclesia — Ein dringender Aufruf und Weckruf an Priester (München-Gladbach 1941).
17. Vgl. Mt. 13, 52.
18. Vgl. bijv. de principiële perspectieven van A. WINTERSIG, Liturgie und Fra-enseele (Freiburg 1925). Over de bijzonderheden van zijn uiteenzettingen kan men ongetwijfeld van mening verschillen.
19. Vgl. bijv. de discussie voer de 'devotiebiecht', die J. PINSK vóór de tweede wereld-oorlog gevoerd heeft (Liturgisches Leben; vgl. noot 9).
20. Aangaande de details vgl. de discussies in tegenwoordige tijdschriften. Een goed overzicht geeft nu en dan Literatuerbericht van het Archiv für Liturgiewissenschaft.
21. Vgl. de verklaringen van wijbisschop E. TEWES in verband met zijn interview met Hederkorrespondenz 28 (1974) 133-142. Een korte samenvatting: Katholische Nachrichten Bayerischer Dienst 1974, nr. 45 (donderdag, 14 maart).
22. Vgl. de in dit opzicht prachtige aanwijzingen van een bisschop: W. KEMPF, Über Konflikte und ihre Lösung — Brief an die Gemeinden des Bistums zur österlichen Buszeit (Limburg 1972). Van dezelfde: Gemeinden von heute, Gemeinden für morgen — Brief an die Gemeinden des Bistums zur Fastenzeit (Limburg 1974).
23. W. DIRKS, Fünfzig Jahre Burg Rothenfels (vgl. noot 2) 6. — Vgl. ook de per-spectieven in het rapport: Vereinigung der Freunde von Burg Rothenfels (Uitg.), Romano-Guardini-Gedenktage auf Burg Rothenfels om 27/28 1973 (Rothenfels 1973). Vgl. verder de gegevens in noot 2.
24. Vgl. J. FEINER — L. VISCHER (Uitg.), Neues Glaubensbuch (Freiburg 1973) passim. Vgl. verder de gegevens in noot 22.
25. Vgl. de gegevens in noot 16.